

O'ZBEK MAQOM MAKTABLARI: XORAZM, FARG'ONA-TOSHKENT VA BUXORO AN'ANALARI

Ashiraliyev Furqatbek Davron o'g'li

Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek Milliy Musiqa San'ati instituti

Maqom xonandaligi kafedrası professori.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15332704>

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda shakllangan uch asosiy maqom maktabi — Xorazm, Farg'ona-Toshkent va Buxoro maqom maktablarining tarixi, musiqiy tizimi, ijro uslublari hamda ularning o'zaro farqi va umumiyligi haqida tahliliy fikrlar bayon etiladi. Maqola ushbu madaniy boylikni saqlash va rivojlantirish muhimligi haqida ilmiy-nazariy yondashuv asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: maqom, Buxoro, Xorazm, Farg'ona-Toshkent, shashmaqom, ijro san'ati, xalq musiqasi, madaniy meros.

UZBEK MAQOM SCHOOLS: KHOREZM, FERGANA-TASHKENT AND BUKHARA TRADITIONS

Abstract. This article presents analytical views on the history, musical system, performance styles of the three main maqom schools formed in Uzbekistan - Khorezm, Fergana-Tashkent and Bukhara maqom schools, as well as their differences and similarities. The article discusses the importance of preserving and developing this cultural wealth based on a scientific and theoretical approach.

Keywords: maqom, Bukhara, Khorezm, Fergana-Tashkent, shashmaqom, performing arts, folk music, cultural heritage.

УЗБЕКСКИЕ МАКОМНЫЕ ШКОЛЫ: ХОРЕЗМСКАЯ, ФЕРГАНО- ТАШКЕНТСКАЯ И БУХАРСКАЯ ТРАДИЦИИ

Аннотация. В статье представлены аналитические взгляды на историю, музыкальную систему, исполнительские стили, их различия и сходства трех основных школ макома, сформировавшихся в Узбекистане, - хорезмской, фергано-ташкентской и бухарской. В статье обсуждается важность сохранения и развития этого культурного богатства на основе научно-теоретического подхода.

Ключевые слова: маком, Бухара, Хорезм, Фергана-Ташкент, шашмаком, исполнительское искусство, народная музыка, культурное наследие.

Kirish

Maqom — Markaziy Osiyo xalqlarining, xususan o'zbek xalqining musiqiy tafakkuri va estetik dunyoqarashini mujassam etuvchi betakror san'at turidir.

U nafaqat musiqiy asar, balki xalqning hayot falsafasini, ichki ruhiyatini va madaniy merosini o'zida aks ettirgan murakkab musiqiy janrdir. O'zbekiston hududida maqom san'ati uzoq tarixiy jarayonlar mobaynida shakllanib, uch yirik maktab ko'rinishida rivojlangan:

Buxoro, Xorazm va Farg'ona-Toshkent maktablari. Har bir maktabning o'ziga xosligi, rivojlanish sharoiti, ijro uslubi va madaniy mazmuni mavjud. Ushbu maqolada ana shu maktablarning nazariy, tarixiy va madaniy jihatlari chuqur o'rganiladi.

Maqom arab tilidan kirib kelgan bo'lib, "maqom" so'zi "joy", "daraja", "holat" degan ma'nolarni anglatadi. Musiqa san'atida esa u ma'lum bir musiqiy tizim, kuylar to'plami va ularning ijrosi bilan bog'liq bo'lgan madaniy fenomen sifatida qaraladi. O'zbekistonda eng mashhur maqom tizimi bu — **Shashmaqom** bo'lib, u oltita asosiy maqomdan tashkil topgan:

Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq.

Shashmaqom musiqasi qadimiy Buxoro shahrida rivojlangan va undan keyin boshqa hududlarga tarqalgan. Bu tizim asosan doira, tanbur, dutor, gijjak kabi cholg'ular yordamida ijro etiladi.

Buxoro maqom maktabi o'zbek xalqining asrlar davomida sayqallangan va madaniy xazinasiga aylangan san'at namunalaridan biridir. Ushbu maktab Markaziy Osiyoda, xususan, O'zbekiston hududida shakllangan maqom san'atining eng chuqur ildizlarga ega bo'lgan yo'nalishidir. Buxoro qadimda ilm-fan va san'at markazi sifatida tanilgan bo'lib, bu yerda yashab o'tgan hofizlar, sozandalar va musiqashunoslar tomonidan maqom tizimi chuqur ilmiy va amaliy asosda rivojlantirilgan.

Buxoro maqom maktabi asosan Shashmaqom tizimi orqali tanilgan bo'lib, bu so'z "olti maqom" degan ma'noni bildiradi. Shashmaqom Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq kabi olti asosiy maqomdan iborat. Har bir maqom o'ziga xos tuzilishga ega bo'lib, u nasr, gardun, miyonxorij, talqin, saqinama, ufar kabi bo'limlardan tashkil topgan. Bu bo'limlar orqali maqom asta-sekin rivojlanib, tinglovchini ichki mushohadaga yetaklaydi. Ijro jarayoni qat'iy tartibga va musiqiy intizomga asoslangan bo'lib, unda har bir sozanda va hofiz o'z roli bilan ajralib turadi.

Buxoro maqomlari o'zining falsafiy mazmuni, poetik chuqurligi va ijro uslubidagi muvozanat bilan ajralib turadi. Bu maktabda asarlar ko'pincha katta ansamblda ijro etiladi.

Tanbur, gijjak, doira, rubob kabi cholg'ular maqomning tovush palitrasini boyitadi.

Hofizlar tomonidan kuylanadigan matnlar esa, asosan, Alisher Navoiy, Jomiy, Hofiz, Sa'diy kabi klassik shoirlarning g'azallari bo'lib, ularning mazmuni orqali ishq, sabr, komillik va ilohiy sevgi tushunchalari kuylanadi. Ijroda estetik sezgi, tovush nazorati va ichki hissiyotlar uyg'unligiga alohida e'tibor beriladi.

Shashmaqomning shakllanishida ustoz-shogird tizimi muhim rol o'ynagan. Har bir ijro an'anasi avloddan-avlodga og'zaki tarzda o'tib kelgan.

Bu orqali hofizlik maktabi shakllangan va maqom ijrochiligi muayyan andozalar asosida rivoj topgan. XX asrda bu maktabning eng yirik namoyandalaridan biri Domla Halim Ibrohimov bo'lib, u Buxoro maqomlarini nafaqat ijro etgan, balki ularni yozma tarzda saqlab qolish, o'rganish va ommalashtirish borasida ham ulkan xizmat qilgan. Uning maqom ijrochiligidagi maktabi bugungi kungacha ko'plab shogirdlar orqali davom etmoqda.

Buxoro maqom maktabining xalqaro miqyosda e'tirof etilishi esa 2003-yilda yuz berdi.

O'zbekiston va Tojikistonning birgalikdagi tashabbusi bilan Shashmaqom san'ati UNESCO tomonidan Insoniyatning og'zaki va nomoddiy madaniy merosi ro'yxatiga kiritildi. Bu e'tirof maqom san'atining nafaqat milliy, balki jahon madaniyatidagi ahamiyatini tasdiqladi.

Bugungi kunda Buxoro maqom maktabi O'zbekiston konservatoriyalari, san'at maktablari, davlat ansambllari va turli festivallar orqali saqlanib, o'rganilib va rivojlantirib borilmoqda. Ayniqsa, xalqaro maqom festivallari bu sohaning yuksalishiga xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro maqom maktabi bu nafaqat musiqiy ijro san'ati, balki xalqning ruhiy va estetik dunyoqarashini mujassamlashtirgan betakror merosdir. U asrlar davomida xalq qalbidan oziqlangan, ruhiy poklik va kamolotga yetaklagan san'at maktabi sifatida bugungi avlodni ham ilhomlantirmoqda. Uni o'rganish, saqlash va rivojlantirish har bir madaniyatshunos va san'atga mehr qo'ygan insonning burchidir.

Xorazm maqom maktabi o'zbek musiqiy madaniyatining noyob va o'ziga xos yo'nalishlaridan biri bo'lib, asrlar davomida Xorazm vohasida shakllanib, taraqqiy etgan. Bu maktab Shashmaqomdan farqli ravishda mustaqil maqom tizimiga ega bo'lib, o'zining xalqona ruhi, jonli ijrosi va emotsional kuchi bilan ajralib turadi. Xorazm maqom san'ati xalqning kundalik hayoti, urf-odatlarini, marosimlari va ruhiy olami bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan.

Ushbu maktabda kuy va ashulalar nafaqat musiqiy tajriba, balki ijtimoiy, madaniy va estetik ifoda vositasi sifatida ham xizmat qilgan.

Xorazm maqom maktabi ko'p asrlik og'zaki an'ana asosida rivojlangan bo'lib, ustoz-shogird tizimi bu jarayonda muhim rol o'ynagan. Maqom asarlari Xorazmning qadimiy shaharlarida yashab ijod qilgan sozandalar va hofizlar tomonidan avloddan-avlodga o'tkazib kelingan. Ushbu maktabning asosiy o'ziga xos jihati bu — kuylarning jo'shqinligi, ashulalarning xalqona mazmuni va ijrodagi harakatchanlikdir. Xorazm maqomlarining aksariyati tez sur'atli, jo'shqin va hayotiy quvvatga boy bo'lib, ular ko'pincha raqs bilan chambarchas bog'liq.

Ayniqsa, mashhur Xorazm lazgilari bevosita maqom san'ati bilan uzviy aloqada bo'lib, ularning har bir ohangi xalq hayotining jo'shqin va quvnoq tomonlarini ifodalaydi.

Xorazm maqom maktabida ijro asosan dutor, gijjak, doira va ba'zan rubob kabi an'anaviy cholg'ular yordamida amalga oshiriladi. Bu cholg'ularning sozlash va chalish uslublari boshqa hududlardan sezilarli darajada farq qiladi.

Hofizlar esa odatda kuchli ovoz, keng diapazon va jonli ifoda bilan kuylaydilar. Matnlar ko'pincha xalq orasida mashhur bo'lgan she'rlar, maqollar yoki mumtoz adabiyot namunalaridan iborat bo'lib, ularning mazmuni oson qabul qilinadi, tushunarli va ko'ngilga yaqin bo'ladi.

Shuning uchun ham Xorazm maqomlari xalq orasida keng tarqalgan va sevimli san'at turiga aylangan.

Mazkur maktabning yana bir muhim jihati shundaki, bu maqomlar ko'pincha marosimlarda, ayniqsa to'y va bayramlarda keng qo'llanilgan. Bu holat maqom san'atining xalq hayotiga chuqur singib ketganidan dalolat beradi. Xorazm maqomlarida ritmga alohida e'tibor beriladi. Doira chalish san'ati bu maktabda juda yuqori darajada rivojlangan bo'lib, u kuy va ashulaning dinamizmini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Xorazm maqom maktabining rivojlanishida ko'plab ijrochilar va bastakorlar o'zining salmoqli hissasini qo'shgan. Ular orasida mashhur dutorchilar, hofizlar va sozandalar mavjud bo'lib, ularning ijrochilik uslubi bugungi kunga qadar davom ettirilmoqda. Hozirda Xorazm maqom maktabi O'zbekiston musiqa kollejlari, madaniyat markazlari va ansambllarida o'rganilib, yosh avlodga o'rgatilmoqda. Shu bilan birga, xalqaro festivallarda ham xorazmlik ijrochilar muvaffaqiyatli ishtirok etib kelmoqdalar.

Xorazm maqom maktabi nafaqat madaniy meros, balki xalqning ruhiy boyligining ifodasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. U inson qalbini tozalaydi, quvontiradi, rag'batlantiradi va hayotga muhabbat uyg'otadi. Bu maktabning jonli, xalqona va ohangdor ruhi uni zamonaviy sahnalarda ham dolzarb qiladi. Uni asrab-avaylash, o'rganish va targ'ib etish bugungi avlodning muqaddas burchidir, zero Xorazm maqom maktabi o'zbek san'atining o'ziga xos durdonasidir.

Farg'ona-Toshkent maqom maktabi o'zbek musiqa madaniyatining nafis, lirik va chuqur estetikaga ega bo'lgan yo'nalishlaridan biridir. Bu maktab o'ziga xos ijro uslubi, ashulachilik an'analari va musiqiy ifoda vositalari bilan Buxoro va Xorazm maqom maktablaridan sezilarli darajada farq qiladi. Ayniqsa, bu hududda rivojlangan ashulachilik san'ati maqomning yakkaxon, emotsional va lirizmga boy talqinida o'z ifodasini topgan. Farg'ona vodiysi va Toshkent atrofi, qadimdan musiqa madaniyatining boy o'choqlaridan bo'lib, bu yerda ijod qilgan hofizlar, sozandalar va bastakorlar o'zbek maqom san'atiga chuqur ta'sir ko'rsatgan.

Farg'ona-Toshkent maqom maktabining asosiy o'ziga xos jihatlaridan biri bu — maqomlarning yumshoq, lirika bilan yo'g'rilgan, ohangdor va ko'proq his-tuyg'ularga urg'u bergan holda ijro etilishidir. Bu maktabda kuylar ko'pincha yakkaxon ijro etiladi, ya'ni hofizlar yolg'iz ovozda, shaxsiy hissiyotlarga boy tarzda kuylaydilar. Ashulalarda matnning poetik mazmuni va ohangning sezgirligi o'zaro uyg'unlashib, tinglovchiga ichki quvonch, g'am yoki orom baxsh etuvchi holat yaratadi. Aynan shuning uchun ham bu maktabning maqomlari ko'pincha "ko'ngil musiqasi" deb ataladi.

Bu hududda maqomlar ijrosi ustoz-shogird an'anasi orqali rivojlangan bo'lib, ustozlar o'z shogirdlariga nafaqat kuylarni, balki ularni qanday his etib kuylashni, ohangdagi nozikliklarni, ovozda ifoda topuvchi ichki kechinmalarni ham o'rgatganlar.

Farg'ona-Toshkent maktabida asosan tanbur, dutor, rubob va doira kabi cholg'ular ishlatiladi, lekin ular ham o'ziga xos sozlash va chalish texnikasi bilan ajralib turadi. Masalan, dutor chalish uslubi bu maktabda ayniqsa nozik va estetik xarakter kasb etgan bo'lib, hofizning ashulasiga yengil, muloyim ohangda hamrohlik qiladi.

Farg'ona-Toshkent maqomlarining matnlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular ko'pincha mumtoz o'zbek adabiyotining durdonalari — g'azallar, ruboiylar, falsafiy va tasavvufiy ruhdagi she'rlar asosida tuzilgan. Bu esa maqomlarni nafaqat musiqiy, balki ma'naviy va intellektual boylik sifatida qadrlanishiga sabab bo'lgan.

Matnlarda ko'pincha ilohiy ishq, sabr-toqat, komillik, muhabbat va insoniy fazilatlar madh etiladi. Bu kabi ruhiy teranlik maqomning har bir ohangiga singib ketgan bo'lib, ijroda yuksak badiiy zavq bilan ifodalanadi.

Maqomning bunday talqini mashhur hofizlar orqali xalq orasida keng tarqalgan.

Jumladan, Ortiq Otajonov, Abduhoshim Ismoilov, Komiljon Otaniyozov kabi hofizlar Farg'ona-Toshkent maqom maktabining yorqin vakillari hisoblanadi. Ularning ijrosida maqomning butun ruhiy va estetik go'zalligi, uning lirik tabiati yorqin namoyon bo'lgan.

Ayniqsa, Komiljon Otaniyozovning "Bayot", "Segoh", "Chorgoh" kabi maqomlaridagi ijrosi ushbu maktabning yetuk namunasi sifatida musiqashunoslar va tinglovchilar tomonidan yuksak baholangan.

Bugungi kunda Farg'ona-Toshkent maqom maktabi O'zbekiston konservatoriyalari, musiqa maktablari va davlat ansambllarida faol o'rganilmoqda va rivojlantirilmoqda. Hofizlar va sozandalar ushbu maktab an'alarini davom ettirib, yangi avlodga yetkazish bilan birga, zamonaviy talqinlarda ham maqom san'atini namoyon qilmoqdalar.

Davlat darajasida maqom san'atiga bo'lgan e'tibor ortib, maxsus festivallar, tanlovlar va ilmiy anjumanlar orqali bu san'at keng targ'ib qilinmoqda.

Umuman olganda, Farg'ona-Toshkent maqom maktabi o'zbek musiqiy merosining o'ziga xos yo'nalishi bo'lib, unda estetik sezgi, ichki kechinmalar, badiiy ifoda va ruhiy teranlik uyg'unlashgan.

U inson qalbini tinchlantiradi, ruhni poklaydi, fikrni chuqurlashtiradi va ko'ngilga huzur bag'ishlaydi. Bu san'atni asrab-avaylash, o'rganish va davom ettirish o'zbek milliy madaniyatining bebaho boyligini kelajak avlodga yetkazishning muhim yo'lidir.

Ko'rsatkichlar	Buxoro maktabi	Xorazm maktabi	Farg'ona-Toshkent maktabi
Maqom tili	Fors-tojik	O'zbek, turkiy	O'zbek
Asosiy maqomlar	Shashmaqom (6 maqom)	6 maqom	Farg'ona Shashmaqomi
Ijro uslubi	Falsafiy, murakkab	Xalqona, jo'shqin, dramatik	Lirik, hissiy, nafis
Cholg'ular	Tanbur, gijjak, nay, doira	Doira, gijjak, dutor	Tanbur, dutor, doira
Madaniy ta'sir	Tasavvuf, ilohiy izlanish	Raqs, xalq hayoti	Muhabbat, insoniy tuyg'ular

Bugungi kunda O'zbekiston hukumati maqom san'atini saqlash va rivojlantirish yo'lida keng ko'lamli ishlarni amalga oshirmoqda. 2003-yilda **Shashmaqom** UNESCO tomonidan "Insoniyatning og'zaki va nomoddiy merosi durdonasi" sifatida e'tirof etilgan. 2019-yildan boshlab esa **Xorazm maqom san'ati** ham UNESCO nomoddiy meros ro'yxatiga kiritildi.

Toshkentda o'tkazilayotgan **Xalqaro maqom san'ati festivali**, yurtimizdagi san'at maktablarida maqom bo'yicha darslar joriy etilishi, yangi avlod maqom ijrochilarining yetishib chiqishi bu san'atning yashab kelayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, maqomni saqlab qolish uchun uning nazariyasi, tarixiy asoslari, she'riy va musiqiy tahlilini chuqur o'rganish muhimdir.

Xulosa

O'zbek maqom maktablari — xalqimizning musiqiy tafakkuri, tarixiy merosi va ruhiy olamining betakror ifodasidir. Har bir maktab — Buxoro, Xorazm, Farg'ona-Toshkent — o'zining noyob san'at tizimi, ijro uslubi, madaniy asoslari bilan milliy san'atimizga beqiyos hissa qo'shgan. Ularning o'zaro farqi bu san'atni yanada boyitadi, umumiy jihatlari esa maqomning xalq qalbidagi o'rnini mustahkamlaydi. Ushbu maktablarni chuqur o'rganish, yosh avlodga yetkazish — madaniyatimizga sodiqlik, milliylikka hurmat va merosimizga mehrdir.

REFERENCES

1. Mirzaev, T. "O'zbek maqom san'ati". – Toshkent: Fan, 2001.
2. Rashidova, M. "Maqomlar va ularning zamonaviy talqini". – Samarqand, 2010.
3. UNESCO Maqomlar Arxivi (www.unesco.org).
4. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent: "Sharq", 2005.
5. Karimov, O. "Xorazm maqom an'anasi va lazgilar". – Urganch, 2015.